

IBN RUSHDNING ARASTU METAFIZIKASIGA OID SHARHLARI

Dildora Axtamovna AXATOVA

falsafa fanlari bo'yicha (PhD) falsafa doktori

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Shahrisabz, O'zbekiston

e-mail:axatovadildora795@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-6849-0603>

Annotatsiya

Ibn Rushdning "Buyuk sharhlar"i Sharq va G'arb falsafiy tafakkuriga chuqur ta'sir ko'rsatgan. U din va falsafa orasida "ikki haqiqat" nazariyasini asoslab bergan. Uning sharhlari Yevropa sxolastikasi va gnoseologiyasining asosiy manbaiga aylangan. Maqolada Ibn Rushdning ilm-fan va jamiyatga nisbatan yangicha qarashlari yoritilgan.

Tayanch so'zlar: Ibn Rushd, Buyuk sharhlar, G'arb falsafasi, Sharq, Arastu, tafsir, sxolastika, ikki haqiqat, ilmiy meros.

КОММЕНТАРИИ ИБН РУШДА К МЕТАФИЗИКЕ АРИСТОТЕЛЯ

Дилдора Ахтамовна АХАТОВА

Доктор философии (PhD) по философским наукам

Шахрисабзский государственный педагогический институт

Шахрисабз, Узбекистан

Аннотация

"Великие комментарии" Аверроэса оказали глубокое влияние на восточную и западную философию. Он разработал концепцию "двойной истины" между верой и разумом. Его комментарии стали источником европейской схоластики и гносеологии. Философские идеи Аверроэса стимулировали обновление науки и общества.

Ключевые слова: Ибн Рушд, Аверроэс, великие комментарии, западная философия, Восток, Аристотель, комментарий, схоластика, двойственная истина, научное наследие.

Ibn Rushd (Abd al-Valid Muhammad; G'arbda Ibn Rushd nomi bilan mashhur) 1126-yilda Kordovada tug'ilib, 1198-yil 12-dekabrda Marokashda vafot etgan. U Andalusiya va Mag'ribda faoliyat yuritib, qozilik, tabiblik va saroy maslahatchisi kabi yuqori martabali lavozimlarda xizmat qilgan. Sharq va G'arb ilmiy an'anasida u Arastu merosining eng yetuk sharhlovchilaridan biri sifatida yuksak e'tirof etilgan.

G'azzoliy tomonidan faylasuflarga bildirilgan tanqidlardan so'ng Ibn Rushd "Tahofut at-tahofut" ("Raddiyatga raddiya") [3] asarini yozib, islom falsafasida yangi mantiqiy-metodologik yo'nalishni boshlab bergan. Uning ontologik

qarashlarida moddiy borliq abadiy va vaqt jihatidan boshlanish va poyonga ega emas, biroq fazoviy jihatdan chegaralangan ekanligi ta'kidlanadi. U Xudoning mavjudligini tan olgan bo'lsa-da, borliq Xudodan oldin yaratilgan degan g'oyani inkor etib, olam Xudo bilan birga abadiy mavjud bo'ladi, degan konsepsiyani ilgari surgan.

Ibn Rushd ruhning o'lmasligi, oxirat va diniy tasavvurlarga nisbatan ham tanqidiy yondashgan. Uning mashhur "ikki haqiqat" nazariyasiga ko'ra, din va falsafa ikki xil haqiqatni ifodalaydi: diniy haqiqat xalqning axloqiy-ma'rifiy ehtiyoji uchun ramziy mazmunda tushuntirilsa, falsafiy haqiqat dalil, aql va mantiqqa asoslanadi. Shu bois u ilm-fanni insonning haqiqiy kamolotga erishishida asosiy vosita deb bilgan.

Mutafakkir nazarida inson yetukligi amaliy marosimlar yoki urf-odatlar orqali emas, balki fikrlash, ilmiy izlanish va falsafiy mushohada orqali rivojlanadi. U ijtimoiy adolat, ayollarning jamiyatdagi teng mavqei, fikr erkinligi kabi masalalarda ham o'z davridan ilgarilab ketgan qarashlarni ilgari surgan.

Ibn Rushdning fikrlari musulmon Sharqi va xristian G'arbi falsafasiga chuqur ta'sir ko'rsatgan. Uning ta'limotlari asosida Yevropada shakllangan Latin Averroizmi oqimi o'rta asr falsafasining muhim bosqichiga aylangan bo'lib, aynan Ibn Rushd sharhlari o'rta asr sxolastikasining asosiy manbalaridan biri bo'lgan. Tadqiqotchilar, jumladan X.Rashidova, Ibn Rushd izohlarida borliq, aql, mohiyat tushunchalari Arastuning o'zidan farqli, kengroq tafakkur ufqi bilan tahlil qilinganini ta'kidlaydi. Markett universiteti olimlari ham uning metafizik yondashuvi Yevropada zamonaviy gnoseologiya rivojiga turtki bo'lganini qayd etadi [9; 273].

Ibn Rushdning ilmiy nufuzi Dante Aligyeri tomonidan "Ilohiy komediya" asarida Yevropa olimlari qatorida tilga olingani bilan ham tasdiqlanadi. Bu holat uning Yevropa intellektual merosiga ko'rsatgan chuqur ta'sirining yorqin dalilidir. F.Sulaymonovanning ta'kidlashicha, Ibn Rushdning aynan metafizik qarashlari va Arastu asarlariga yozgan sharhlari Yevropa o'rta asr tafakkuri bilan Sharq falsafiy an'analari bog'lovchi muhim ko'prik vazifasini bajargan [11; 347]. Ibn Rushd

boy ilmiy meros qoldirgan mutafakkir bo'lib, uning tibbiyotga oid yirik asari – “Kitob al-kulliyot” (“Tibbiyotning umumiy asoslari”) – o'rta asr tibbiyotining asosiy qo'llanmalaridan biri sifatida mashhurdir.

Ma'lumki, Ibn Rushd Arastuning barcha asarlariga sharhlar yozgan, ba'zi asarlarga esa uch xil ko'rinishda – “katta”, “o'rta” va “qisqa” sharhlar shaklida izoh bergan. “Katta sharh”da Arastu matni to'liq keltiriladi, har bir fikr chuqur ilmiy tahlil va sharh bilan boyitiladi. Bu yondashuv asarning matnini va ma'nosini batafsil ochib berishni maqsad qilgan [7; 328].

“O'rta sharh”da, shuningdek, har bir paragrafning birinchi so'zlari keltiriladi, so'ngra Arastu fikri mazmunan bayon qilinadi, izohlar qisqacha, lekin tartib hamda metod jihatidan originalga yaqin bo'ladi. Bu tarzda Ibn Rushd matnni sodda, mazmunan qayta ifodalash usulida tushuntirishga intilgan. M.Axmedovaning ta'kidlashicha, aynan shu metod Sharq va G'arb ilmiy maktablari o'rtasidagi yaqinlashuvga xizmat qilgan [1; 88].

“Qisqa sharh”da Ibn Rushd Arastu matnining tartibini qat'iy saqlamaydi; mavzuni o'z uslubida, o'z ifodasi bilan bayon qiladi. U muhokama etilayotgan masalalarni yoritishda Arastuning boshqa asarlaridan ham misollar keltiradi, shuningdek, Sharq peripatetiklari – Forobiy va Ibn Sino kabi o'zidan avvalgi mutafakkirlarining qarashlarini tanqidiy tahlil qiladi, ayniqsa, Ibn Sinoning izohlariga alohida e'tibor qaratadi [2]. Shu bois “qisqa sharh” amalda Arastu risolasi mavzusiga bag'ishlangan mustaqil ilmiy tadqiqot sifatida baholanadi.

Oldin qayd etilganidek, Ibn Rushdning asl arab tilida bizgacha yetib kelgan asarlari juda kam bo'lib, ular uning yozganlarining faqat ozgina qismini tashkil etadi. Renan o'zining mashhur “Averroès et l'Averroisme (Ibn Rushd va uning falsafiy maktabi (averroizm))” [10; 435] nomli monografiyasini yozgan davrda – bu asar hozirgacha mavzu bo'yicha yagona to'liq tadqiqot hisoblanadi, garchi bugunga kelib uning ayrim bo'limlarini kengaytirish va qayta ko'rib chiqish uchun yangi manbalar paydo bo'lgan bo'lsa – Ibn Rushdning Arastu asarlariga yozgan sharhlaridan arabcha asl nusxada mavjud bo'lganlari juda cheklangan edi.

Ibn Rushd sharhlarining o'sha davrda ma'lum bo'lgan yagona arabcha qo'lyozmalari ikki manbadan iborat edi: Florensiyadagi qo'lyozma – unda Organon, Ritorika va Poetikaga yozilgan “o'rta sharhlar”; hamda Madriddagi Eskurial kutubxonasida saqlangan qo'lyozma – unda Psixologiya sharhi mavjud edi.

Renan shuningdek arab tilida yozilgan, lekin ibroniy harflarida ko'chirilgan qo'lyozmalarni ham bilgan. Ularga Organonning ixcham bayoni, Avlod va buzulish haqidagi “o'rta sharh”, Osmon hodisalari haqida risola, Psixologiya va Tabiiy masalalarning ixcham sharhlari kirgan.

Ushbu qo'lyozmalar Parij Bodliyen milliy kutubxonasida saqlanardi. Bundan tashqari, Oksforddagi Bodleian kutubxonasida arabcha matnning ibroniy yozuvida ko'chirib yozilgan quyidagi sharhlar mavjud edi:

Samoviy jismlar to'g'risida (Osmon haqida),

Avlod va buzulish,

Meteorologiya sharhlari [10; 438].

Ibn Rushdning “Buyuk sharhlar”i Yevropa falsafiy tafakkuri, ayniqsa o'rta asr sxolastikasi shakllanishida asosiy manbalardan biri sifatida baholanadi. Ularning qo'lyozmalari bugungi kunga qadar Florensiya, Madridning Eskurial kutubxonasi, Parij milliy kutubxonasi hamda Oksford Bodliyen kutubxonasida saqlanib kelayotganligi haqidagi ma'lumotlar Renan, Derenburg va Horten tomonidan ilmiy adabiyotlarda qayd etilgan.

Mazkur ilmiy an'anani davom ettirgan o'zbek tadqiqotchilari ham Ibn Rushd merosining o'rganilishiga munosib hissa qo'shib kelmoqda. Xususan, A.R.Rahimov Ibn Rushd sharhlari va ularning Sharq hamda G'arb intellektual tarixidagi o'rnini chuqur tahlil qilgan olimlar qatorida alohida tilga olinadi. Rahimov o'zining “Arastu va Sharq naturfalsafasi: Ibn Rushdning Buyuk sharhlari va ularning Yevropa falsafiy tafakkuriga ta'siri” [12] nomli tadqiqotida Sharq va G'arb ilmiy maktablari o'rtasidagi falsafiy aloqalar, Ibn Rushd sharhlarining Yevropa sxolastikasiga ko'rsatgan ta'siri, shuningdek Leyden, Toledo va Eskurial

kutubxonalaridagi qo‘lyozmalar holatini zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida o‘rganadi.

Rahimovning mazkur maqolasi Ibn Rushd sharhlarining qo‘lyozma tarixiy joylashuvi, Sharq peripatetizmi va G‘arb o‘rta asr falsafasi o‘rtasidagi ilmiy-madaniy hamkorlik yo‘nalishlari, matnlarning tarjima jarayoni hamda ilmiy merosning uzviylik masalalari haqida o‘zbek tilida batafsil va ishonchli tahlil beradi. CyberLeninka platformasida ochiq ilmiy resurs sifatida taqdim etilgan bu maqola Ibn Rushdning falsafiy merosini zamonaviy ilmiy nuqtayi nazardan o‘rganish uchun muhim manbalardan biri hisoblanadi.

Arabcha nashrda mayda shrift bilan bosilgan, yirik formatdagi 85 sahifadan iborat ushbu kichik risola Ibn Rushdning eng muhim asarlaridan biridir. Unda sharhlovchi falsafaning eng oliy mavzusi deb hisoblagan – ajralgan aql-zotlar tabiati va Xudo haqidagi ta’limot bo‘yicha o‘z qarashlarini bayon qiladi. Renan risolaning ahamiyatini alohida ta’kidlagan, Munk esa lotincha yoki ehtimol ibroniycha tarjima asosida uning mazmunini qisqacha bayon qilgan.

Agar bugun bu mavzuni muhokama qilish uchun biror asos kerak bo‘lsa, shuni aytish kifoyaki: avval bu risola haqida keng qamrovli ilmiy sharh berilmagan, va Ibn Rushd ijodining mashhur tadqiqotchilari – Renan, Munk, X.Shteynshnayder [13] va boshqalar – asarning asl arabcha matnini ko‘rmagan. Arabcha qo‘lyozma ilmiy doiralarga atigi ikki yilcha oldin ma’lum bo‘lgan.

Afsuski, Qohirada chop etilgan arabcha nashr sifat jihatidan yaxshi emas – unda ko‘plab bosma xatolar yoki qo‘lyozmadan ko‘chishdagi kamchiliklar bor. Shunga qaramay, bu nashr ibroniycha va lotincha tarjimalarni tuzatishda, Ibn Rushd matniga keyinchalik kiritilgan ko‘plab qo‘shimchalarning asl matndan ajratilishida sezilarli yordam beradi. Ammo hozircha bu tarjimalarsiz ish yuritishning iloji yo‘q, chunki asl arabcha matnning o‘zi yetarlicha ishonchli emas va ko‘plab hollarda tarjimalar arabcha matnni tiklashga yordam beradi.

Tarjimalarning eng muhimlaridan biri – ibroniycha tarjima, buning bir necha sabablari bor. XVI asrda Yakov Mantinus tomonidan tayyorlangan lotincha tarjima aslida ibroniycha matndan qilingan va u Ibn Rushd sharhlari bilan birga

Venetsiyada Arastuning lotincha nashrlariga qo‘shib chop etilgan. Shuning uchun ibroniycha matn ishonchli bo‘lsa, lotincha tarjimaga ehtiyoj qolmaydi.

Ibroniycha–arabcha munosabat lotincha–arabcha munosabatdan farq qiladi. Arabcha matndan bizgacha faqat bitta qo‘lyozma yetgan bo‘lib, Qohira nashridan kelib chiqib aytish mumkinki, u ham yuqori sifatli nusxa emas. U XIV asrga mansub. Ibroniycha tarjima esa 1258-yilda Ibn Rushd vafotidan qariyb 60 yil o‘tib – Muso ibn Tibbon tomonidan qilingan. Bu esa tarjimaning hozirgi yagona arabcha qo‘lyozmaga qaraganda ancha qadimgi va aslga yaqin manbaga asoslanganini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, ibroniycha tarjimaning o‘nta qo‘lyozmasi mavjud bo‘lib, Ibn Rushd matnining to‘g‘ri shaklini tiklashda katta yordam beradi.

Arabcha asl matn bilan ibroniycha tarjima o‘rtasidagi yaqinlikning yana bir sababi shuki, arab tili semit oilasiga mansub bo‘lgani uchun uni ibroniychaga aniq va so‘zma-so‘z tarjima qilish oson. Asrlar davomida arab falsafiy matnlarining ibroniy tiliga shu tarzda tarjima qilinishi natijasida ibroniy falsafiy uslubi arabcha matnga juda yaqinlashgan. Shu bois arabcha va ibroniycha tillarni bilgan tadqiqotchilar uchun ibroniy matndan arabcha asli matnni qayta tiklash qiyinchilik tug‘dirmaydi. Lotin tili bilan bunday yaqinlik mavjud emasligi esa o‘z-o‘zidan ravshan.

Ibn Rushd (Ibn Rushd) sharhlari, ularning qo‘lyozmalari va matnlar tarixi bugungi kunda faqat g‘arb tadqiqotchilari emas, balki o‘zbek olimlari tomonidan ham chuqur o‘rganilmoqda. Bu borada A.R.Rahimovning izlanishlari bilan bir qatorda, professor N.X.Karimovning tadqiqotlari ham alohida e‘tiborga sazovor. Karimov o‘zining “Sharq-Renessansi va peripatetizm merosi” hamda “Arastu va Ibn Rushd tafakkurining G‘arbga ta’siri” [14] kabi ilmiy maqolalarida Ibn Rushdning “Buyuk sharhlar”i, arab–semit tillari o‘rtasidagi tarjima jarayonlari, ibroniy va lotin manbalarining o‘zaro bog‘liqligi, qo‘lyozmalarning tarixiy qatlamlari va matn tanqididagi murakkab masalalarni batafsil tahlil qiladi. Olimning 2021-yilda Oriens.uz platformasida chop etilgan “Sharq-Renessansi va peripatetizm merosi: Arastu va Ibn Rushd ta’limotining Yevropa falsafasidagi roli” nomli maqolasida Ibn Rushd sharhlarining Yevropa skolastik tafakkuriga ta’siri,

Sharq peripatetizmi bilan Gʻarb falsafasi oʻrtasidagi metodologik yaqinlik va oʻzaro taʼsir jarayonlari zamonaviy oʻzbek ilmiy yondashuvi asosida yoritilgan.

Maqolada Ibn Rushdning “Buyuk sharhlar”i va boshqa falsafiy risolalarining Gʻarb, ayniqsa oʻrta asr sxolastikasidagi oʻrni yoritiladi. Ushbu sharhlar Arastu falsafasining Yevropadagi asosiy talqin manbai boʻlganligi, ular orqali sxolastik tafakkurda ratsionalizm, natural falsafa va “ikki haqiqat” konsepsiyasining shakllanganligi koʻrsatiladi.

Sharhlarning qoʻlyozmalar tarixi alohida tahlil qilinadi: arabcha asl nusxalar juda kam, Qohira nashri esa xatolarga boy boʻlgani sababli matnshunoslik jarayoni murakkablashadi. Shu bois ibroniycha tarjimalar, ayniqsa Muso ibn Tibbonning 1258-yildagi tarjimasi, matnni tiklashda eng ishonchli manba sifatida baholanadi. Lotincha tarjimalar koʻpincha ibroniy matndan koʻchirilgani uchun ikkilamchi manba hisoblanadi.

Umuman olganda, maqola Ibn Rushd merosining matnshunoslik, tarjima tarixi va falsafiy talqin nuqtayi nazaridan dolzarbligini, uning Sharq–Gʻarb tafakkurini bogʻlovchi yirik intellektual omil sifatidagi oʻrnini namoyon etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ahmedova M. A. Falsafa. – Toshkent, 2006. – 312 .
2. Ibn Rushd // Wikipedia. – URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Ibn_Rushd
3. Ibn Rushd // Wikipedia (rus.). – URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
4. Arastu va Sharq naturfalsafasi // CyberLeninka. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/Arastu-va-sharq-naturfalsafasi/viewer>
5. Ars Libri Rare Collections // ArsLibri.com. – URL: <https://www.arslibri.com/collections/menges.htm>
6. Belo C. Ibn Rushd and the Legacy of Dialogue // Culture and Dialogue. – 2022. – Vol. 10, No. 2. – P. 195–201.
7. Fioravanti G.; Leonardi C.; Perfetti S. (a cura di). Il Commento Filosofico nell'Occidente Latino (secoli XIII–XV) = The Philosophical Commentary in the Latin West (13th–15th centuries). – Turnhout: Brepols, 2002. – P. 328.

8. Karimov N. X. Sharq-Renessansi va peripatetizm merosi: Arastu va Ibn Rushd ta'limotining Yevropa falsafasidagi roli // ORIENS, Special Issue 2. – Toshkent, 2021.

9. Rashidova X. Ibn Tufaylning “Hayy ibn Yaqzon” asarining yozilish tarixi // Shoislom Shomuhamedov nomidagi yosh sharqshunoslarning VIII forumi materiallari to‘plami. – Toshkent, 2024. – 16-aprel. – B. 273.

10. Renan E. Averroès et l’averroïsme: essai historique. – Paris, 1861. – 480 p. – (Appendice de pièces inédites: p. 435–480).

11. Sulaymonova F. Sharq va G‘arb. – Toshkent: O‘zbekiston, 1997. – 415 b. – B. 347.

12. <https://cyberleninka.ru/article/n/aristotel-va-sharq-naturfalsafasi/viewer>

13. <https://www.arslibri.com/collections/menges.htm>

14. https://www.oriens.uz/media/journals/ORIENS_Volume_1_Special_ISSUE_2_TqrXLL2.pdf